

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZE I~İ SESLERİNİN ALTERNANS KULLANIMI

Öğr. Gör. Serap KARADEMİR

Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Özet

Bu makalede, vokal nöbetleşmesinde oldukça önemli bir yeri olduğu bilinen I (ı ~ i) sesinin alternans kullanımı Eski Türkçe döneminden günümüze tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma süresince; Oğuz grubu lehçeleri esas alınmış ve Eski Türkçe döneminden günümüze söz varlığı açısından önemli görülen bazı eserler incelenmiştir. İncelenen bu eserlerden I (ı-i) sesinin alternans kullanımı ile ilgili örnekler verilmiştir.

İncelenen eserlerden verilen örnekler ile bir aslı I vokalinin varlığı, ı ve i seslerinin bu aslı vokalın gelişme sürecini gösterdiği ve bu seslerin nöbetleşe kullanıldığı ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Alternans kullanımı, vokaller, nöbetleşme, vokal nöbetleşmesi.

THE USING ALTERNATION OF “I~İ SOUNDS” FROM OLD TURKISH TO PRESENT

Abstract

In this article, the use of I (ı ~ i) vocal, which is known to be a very important place in vocalic alternation, is being tried to determine from Old Turkish period to present.

Throughout the study, dialects of Oghuz Groups are taken as basis and some productions that are viewed as significant in terms of vocabulary from Old Turkish period to present are examined. Samples related to the use of vocalic alternation of “I” vocals from these examined studies are given.

Through the samples from examined studies, existence of a fundamental ‘I’ vocal is verified. At the same time, “ı~i” sounds show the development process of this fundamental vocal and these sounds are used alternately.

Key words: Using alternation, vocals, alternation, vocalic alternation.

Bir kelime kökündeki anlamı etkileyen veya etkilemeyen ses deęiřimi¹ olarak tanımlanan ses nöbetleşmesi (alternans) ünlü veya ünsüz nöbetleşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kol/gol, değ-/dey-, iş/iş vb.). Nöbetleşe kullanma olarak da adlandırılan bu ses olayı iki sesin bir dilin aynı lehçesinde yan yana kullanılması² şeklinde tanımlanır. Sandalye/ sandalya, bamye/bamya örneklerinde olduğu gibi.

Vokal nöbetleşmesi (vocalic alternation) ise genellikle Hint-Avrupa dillerine has bir hadise olarak görölmüş ve bu dillerde anlamda farklılıklar oluşturan bir özellik gösterdiği (İng. man “adam”, men “adamlar”)³ belirtilmiştir. Türkçede genellikle ağızlarda göröldüğu belirtilen vokal nöbetleşmesi aslında Eski Türkçe döneminden itibaren görölmektedir. Ahmet Cevat Emre kelimenin temel vokallerinde bir gerilek yayınma hadisesine dikkat çekerek Eski Türkçe döneminden itibaren kelime kökündeki vokallerde gerilek yayınma hadisesinin söz konusu olduğunu (Ort. aşuk, Tar. oşuk) ve aynı şekilde ilerlek yayınma olayıyla da morfem vokallerinde daimi bir nöbetleşe gerçekteřtiđini⁴ belirtir.

Bu çalışmada, vokal nöbetleşmesinde oldukça önemli bir yeri olduğu bilinen **I** (ı ~ i) sesinin alternans kullanımı Eski Türkçe döneminden günümüze tespit edilmeye çalışılmıştır.

Orhun Yazıtları’nda **I** (ı ~ i) sesleri tek bir işaretle gösterilmektedir. Bunların hangi durumda ince sıradan hangi durumda kalın sıradan sesletileceği belli kurallara bağlandığı gibi konuyla ilgili farklı yorumlar karşımıza çıkmaktadır. O. N. Tuna “**ıgaç**” ve “**yış**” kelimeleri dışında, **ı** sesinin Eski Türkçe metinlerinde tek başına geçmemesine dikkat çeker. Üstelik “**ıgaç**” sözcüğünün **ıgaç, ıgaç, ağaç, yigaç** şekillerinde kullanılmakta olduğunu belirtir. “**yış**”

¹ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2003.

² İsmail Doğan, Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ordu, 2010, s.54.

³ Günay Karaağaç, Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul, 2010, s. 100.

⁴ Ahmet Cevat Emre, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik, İstanbul, 1949, s.XI.

kelimesinin de Köktürk Yazıtlarındaki imlasının ince okunması gerektiğini savunur.⁵ (Orhun Yazıtları'nda bu kelimeye baktığımızda Muharrem Ergin'in **yışığ** (KTD36 s.73) biçiminde, Talat Tekin tarafından ise **yışığ** (KTD36 s.34) biçiminde okunduğunu görmekteyiz.) Bundan başka O. N. Tuna, Eski Türkçe döneminde kök vokaline mahsus ve genel olarak tek heceli kelimelerde bir **I** (ı ~ i) alternansı bulunduğunu kabul eder. Köktürk Yazıtlarından bu alternansa örnekler veririr: **ıdı~idi**, **tıl~til**, **biç~biç** gibi⁶. Ayrıca yazıtlarda **I** işaretiyle gösterilen **I** (ı ~ i) vokallerinin sadece normal uzunlukta ve kelime kökünde veya kelime sonunda bulunduğu zaman gösterilmesi⁷ bunun dışındaki hallerde yazılmaması da bir diğer dikkate değer noktadır. Ahmet Cevat Emre ise, **I** vokalinin Yenisey Yazıtlarında ön damak s (s) ve ön damak n (n) ile kurulmuş dar vokalli hecelerde **palatal i** olduğunu kabul eder. Eğer art damak ünlüsü olsaydı hecenin konsonunda da art S (s) veya art N (N) ile gösterilmesi gerektiğini belirtir.⁸ Bütün bu görüşler ışığında Orhun Yazıtları'na baktığımızda **I** (ı~i) alternansına örnek şu kelimeleri görmekteyiz:

ıt, it (OA, ME, BKG 10 s. 86), **isig** ısı, ateş (OA, ME, TG 1 s. 92), **kani**, hani (OA, ME, KTD 9 s. 68), **taki**, dahi. (OY, TT, KTG 13 s. 22), **t (e) ŋri**, tanrı. (OY, TT, KTG 1 s. 20), **tengri** (OA, ME, KTG 1 s. 1), **tılığ**, haberci (OA, ME, TK 8 s. 95), **tıngla**, dinle (OA, ME, KTG 1 s. 1) **tiŋla**, (OY, TT, KTG 2 s. 20), **tör[t biŋ]**, dört bin (OY, TT, KTGB s. 40) **tört bing**, (OA, ME, KTGB, s.76), **yaş (ı) l**, sarı, yeşil (OY, TT, KTD 17 s. 28), **yıgırmi**, yirmi (OA, ME, KTGD 13 s. 76), **yışgarı**, ormanına (OA, ME, TG 8), **yışığ (yışığ)**, dağlarını (OY, TT, KTD 36 s. 34).

⁵Osman Nedim Tuna, Bazı İmla Gelenekleri Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları'nda Birkaç Açıklama, TDAY Belleten, 1957, s.81.

⁶Osman Nedim Tuna, Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller, TDAY Belleten, 1960, s.234.

⁷O.N.Tuna, age., s.217.

⁸A.C.Emre, age., s.33.

Bu durumda **I** (ı~i) seslerinin alternans kullanımının mevcudiyeti Eski Türkçeden itibaren var olmakla birlikte bunlardan hangisinin daha eski olduğu ve bir kelime ailesi oluşturup oluşturmadığı meselesi bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Kelime ailesi oluşturan vokal köklerle ilgili alıřmamızda⁹ Türkçedeki vokal köklerin her birinin bir kelime ailesi oluşturduğunu ve bunların benzer kavram alanı çerçevesinde sınıflandırılabilirdiğini izah etmiştik. (al-, at-, ada, az-sozuklerinin “mesafe, uzaklaşma” kavramı çerçevesinde aynı kökten türemesi gibi.) alışmada **ı** arkaik sesinin bir kelime ailesi oluşturmadığı, genellikle **i** ile nobetlenişe kullanıldığı veya **a>ı**, **u>ı**, **k>>ı**, **#y>>ı** ses değişimi şeklinde günümüze kadar geldiği anlaşılmaktadır. Oysa **i** sesinin yavaş yavaş bir kelime ailesi oluşturmaya başladığı gorlmektedir. Bu durumda **ı** sesi, Arkaik Türkçede bulunduğu anlaşılan, Eski Türkçe döneminden itibaren **I** (ı~i) alternans vokal olarak hem kalın hem de ince sıradan sesletilen dar-düz bir sestir.

ıkış yerleri birbirinden farklı olan bu ünlülerden birincisi (**ı**) art damaksıl bir ünlü olup, çıkarılması diğerine göre daha fazla çaba isteyen bir sestir. **i** nls ise n damaksıl bir ünlü olup sesletimi daha kolaydır. Bu seslerden hangisinin daha eski olduğu ile ilgili ne sürülen görüşlerden birkaçı şoyledir:

Ahmet Cevat Emre¹⁰, Altay dillerinde **ı** sesinin yer almayışına, Koybal ve Karagas metinlerinde bu ünlünün rol oynamayışına ve metinlerde **i** sesi ile nobetlenişe kullanılmasına dikkat çekerek bu sesin yeterince gelişmemiş bir ses olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak Taranı lehçesini ele almış ve bu lehçede de **ı** vokalinin yerine n düz dar

⁹Serap Karademir, Güneybatı (Oğuz) Grubu Lehçelerinde Vokal Köklü Kelimelerin Sınıflandırılması, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TDE Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2012 Ordu (Basılmamış YL Tezi)

¹⁰A. C. Emre, age., s.X.

i vokalinin kullanıldığına dikkat çekmiş ve şu örnekleri vermiştir: kiş “kış”, kız “kız”, kırk “kırk”, yıl “yıl”, altı “altı”, aştı “aştı”, çıktı “çıkıtı”, vb.¹¹

Osman Nedim Tuna¹² ise, şark Türkçesinde **ı** sesinin yok denecek kadar az olması, şimal Türkçesinde **ı**’ların kısa oluşu, cenup Türkçesinde bulunan **ı**’ların vokal uyumu çerçevesi dışında **i**’li kullanımının bulunması gibi sebeplere dayanarak Bang mektebi tarafından **ı** sesinin yavaş yavaş kayboluşu yorumuna karşı çıkmıştır. Ayrıca K. H. Menges’in **ı** sesinin teşekkülünün diğer vokallere göre yeni olduğu iddiasına yer vermiş ve **ı** sesinin yavaş yavaş gelişmekte olan bir ses olduğunu söylemiştir.

Eski Türkçe metinlerinden günümüze **I** (ı~i) sesinin alternans kullanımını tespit amacıyla taradığımız Kutadgu Bilig adlı eserde alternans kullanıma örnek olabilecek şu kelimeler tespit edilmiştir:

bıç-, “kesmek, biçmek” kelimesi (KB, s. 811; bıçar men, bıçığı 810, bıçsa 280, bıçar 3620, bıçgıl 4661 şeklinde) kullanılırken aynı zamanda **biç-** kelimesinin de (KB, biçer men 2573, biçergil 1375, biçer ay- 4026 şeklinde) kullanılıyor olması alternans kullanıma bir örnektir. Yine **bıçak** (KB, 4599) kelimesinin yanında **biçek** kelimesinin (KB, 788, 810, 4131) kullanımı da örnek olarak verilebilir. Bunun yanında **çıça**, “yeter, yetişir” (KB, 6483) kelimesinin **çiçe** (KB, 5018); **ıdış** “kap” (KB, 6045, 6057, 6060) kelimesinin **idiş** “kadeh, bardak, kap” (KB, 2886, 2919, 2929); **ıduk** “kutlu ve mübarek olan, mukaddes, aziz” (KB, 343, 354, 433, 939) kelimesinin **idi** “sahip, Tanrı, Rab” (KB, 5, 24, 34, 151); **ışan-** “itimad etmek, inanmak” (KB, 5847, 2278, 3894) kelimesinin **işen-** “güvenmek, inanmak” (KB, 5533); **ısın-** “ısınmak, sevmek” (KB, 106) kelimesinin **isin-** “ısınmak, sevmek, bağlanmak” (KB, 2123, 2978, 4220); **ıt** “it,

¹¹A.C.Emre, age., s.242

¹²Osman Nedim Tuna, Bazı İmla Gelenekleri Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları’nda Birkaç Açıklama, TDAY Belleten, 1957, s.81.

köpek” (KB, 2047, 2048, 6194, 6364, 6366) kelimesinin **it**” köpek” (KB, 3526, 4711); **ız** “iz” (KB, 4411) kelimesinin **iz** “iz, nişan” (KB, 235, 871, 877, 2245, 4818, 4907); **tıldam** “iyi konuşan, hatip” (KB, 3076) ve **tılmaç** “tercüman” (KB, 162) kelimelerinin yanında **tildem** “haberci, iyi konuşan” (KB, 5651) ve **til** “dil, söz, lügat” (KB, C7, C22, 51, 162, 163, 164) kelimelerinin kullanımı **I** (ı~i) sesinin alternans kullanımına örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Kutadgu Bilig’de yer alan **bıç-**, ”pişmek, olgunlaşmak” (KB, 632, 6165), **man-** “inanmak, güvenmek” (KB, 2374, 5615), **isi-** “ısınmak” (KB, 2479, 5865), **kanı** “hani, nerede” (KB, B25, 570, 1094), **taki** “dahi” (KB, A6, A7, A8, A36, 111, 122, 263, 339, 340) , **tengri** “tanrı” (KB, 7, A1, C1, 44, 92, 1281, 1485, 1555, 3249), **tin-** “dinlenmek, solumak, nefes almak” (KB, 1049, 93, 128) , **tingla-** “dinlemek” (KB, 2947, 648, 3996), **yangı** “yeni” (KB, 349, 492, 610, 688, 740), **yaşıl** “yeşil” (KB, 3, 22, 44, 67, 68, 96, 120, 127, 210) kelimeleri de alternans kullanıma örnek olarak verilebilir.

Bu örnekler de gösteriyor ki, Kutadgu Bilig’in yazıldığı dönemde “ı~i” seslerinin nöbetleşe kullanımı gayet nettir. Aynı dönemde yazılmış bir diğer önemli eser olan DLT’de de durum benzerlik göstermektedir.

Yine **bıç-** “kesmek, biçmek.” (DLT, C2 4-22 s. 88) **bıçgu**, bıçkı, bıçak. (DLT, C1 13-11, C2 69-27 s. 88), **bıçguç**, makas, sındı. (DLT, C1 427-7 s. 88), **bıçım**, kesim, dilim. (DLT, C1 15-15 s. 88), **bıçım**, kendi için doğramak, kendini doğrar gibi göstermek, kendi başına doğramak. (DLT, C2 141-11 s. 88), **bıçış**, biçmekte ve kesmekte yardım ve yarış etmek. (DLT, C2 92-4 s. 89) sözcüğünün yanında **bıçek** “bıçak” (DLT I, 384-23, II, 176-2) sözcüğünün varlığı alternans kullanımı kuvvetlendiren örnekler olarak değerlendirilebilir. Alternans kullanıma DLT ’de tespit edilen şu örnekler de verilebilir:

cılday “atların göğsünde çıkan bir hastalık” (DLT, III, 240-17) kelimesinin **çildek** “ atın göğsünde çıkan bir çıban” (DLT, I, 477-21); **çığ-**

“dürmek, çıkınılamak, bağlamak” (DLT, II, 15-2) kelimesinin **çigil** “düğüm sıkıştırılmak, ip düğümlenmek” (DLT, II, 134-5); **in-** “inmek” (DLT, I, 169-27) kelimesinin **ıldur-** “indirmek, ildirmek” (DLT, I, 224-24), **ılsa-** “inmek istemek” (DLT, I, 278-20) kelimesinin **inse-** “inmek istemek” (DLT, I, 278-27); **ilin-** “tutulmak, yakalanmak” (DLT, I, 204-18) kelimesinin **ılın-** “ilişmek, tutulmak, uğramak, takılmak” (DLT, I, 224-20) ve **ılış-** “ilişmek (DLT, I, 188-12) ; **ıman-** “inanmak, güvenmek” (DLT, I, 206-11) kelimesinin **işen-** “güvenmek, inanmak” (DLT, I, 202-7), **ırra** “utanma” (DLT, I, 39-7) kelimesinin **ir** “utanma bildiren bir sözdür” (DLT, I, 36-1); **ısın-** “ısınmak, sevmek” (DLT, I, 202-4) kelimesinin **isi-** “ısınmak” (DLT, III, 253-12); **iş** “iş” (DLT, I, 47-8) kelimesinin **işletti** “ol ağnar iş işletti” (DLT, I, 265-3) ; **işlen-** “işlenmek, dumanla örtülmek, tütsülenmek” (DLT, I, 297-26) kelimesinin **ıslan-** “işlenmek” (DLT, I, 298-6); **tın-** “dinlenmek, solumak, nefes almak” (DLT, II, 28-5) ve **tıngla-** “dinlemek” (DLT, III, 403-17) kelimelerinin **tingle-** “dinlemek” (DLT, I, 96-11) biçimlerinde kullanımının olması ve ayrıca **ıt** “it, köpek” (DLT, I, 35-11), **piş-** “pişmek, olmak” (DLT, II, 12-21), **şış** “şişmiş olan her nesne, yumru” (DLT, III, 125-28), **ıngra-** “deve inlemek” (DLT, I, 120-18), **tış** “diş” (DLT, II, 97-3), **tışı** “dişi, her hayvanın dişisi, kadın” (DLT, I, 396-21), **tıt-** “ditmek, ziyadesiyle parçalamak” (DLT, II, 292-29), **tıl** “dil, söz, lügat” (DLT, I, 107-9), **yaşıl** “yeşil” (DLT, I, 41-2), **yın** “in” (DLT, III, 6-4), **yıp** “ip, tel, kendisiyle at bağlanan uzun örk” (DLT, I, 158-7), **yır-** “yirmek” (DLT, III, 58-11), **yıpar** “yıpar, koku” (DLT, I, 237-8) sözcüklerinin varlığı alternans kullanıma birer örnektir.

I (ı~i) nöbetleşmesinin 11. yy.’da yazılmış iki eserde de yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu iki ses, örnekleri verilen kelimelerde birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu da gösteriyor ki bu sesler birbirinden farklı, kelime ailesi oluşturan iki ayrı ses değildir. Arkaik dönemde bu seslerden

birinin varlığı söz konusu iken diğeri önce alternans olarak kullanılmış, zaman içinde gelişimini sürdürmüştür.

Bir sonraki yüzyılda yazılmış Atebetü'l Hakayık adlı eserdeki kelimelere baktığımızda ayrışmanın netleşmeye başladığını görmekteyiz.

inanıp “inanıp” (AH, A41-173), **kanı** “hani” (AH, 36-41), **minge** “binlerce” (AH, A3-8), **til** “dil” (AH, A3-3), **yangı** “yeni” (AH, A46-195), **yılan** “yılan” (AH, A52-213).

14. yy. EAT dönemi eserlerinden Mantık'ut Tayr' da ise kelimelerdeki alternans kullanımının azaldığı ve ince sıradan veya kalın sıradan kullanımın kelimelere göre kalıplaşmaya başladığı görülmektedir.

bir, bir. (MT, C1 1918 s. 284), **dahı**, dahi. (MT, C1 112, 143, 177, 201), **dakı**, dahi. (MT, C1 1405 s. 208), **dınmanuz**, dinlemeyiniz. (MT, C1 1763 s. 262), **dırlığı**, edebi hayatı (dirlik). (MT, C1 1411 s. 208), **ıçer**, ıçer. (MT, C1 1368 s. 202), **ıçun**, ıçin. (MT, C1 970 s. 144), **ıçün**, (MT, C1 971 s. 144), **ilan**, yılan. (MT, C2 2464, 2468, 2469, 3293, 3671 s. 368), **ili (su)**, sıcak. (MT, C2 2885 s. 428), **inangıl**, inan. (MT, C1 5 s. 2), **issi**, sahibi. (MT, C2 3044 s. 452), **kangı**, hangi. (MT, C2 2773, 2815, 3147 s. 412), **kanı**, hani. (MT, C1 101, 138, 161 s. 16, C2 2280, s. 340), **kışi**, kişi. (MT, C1 2093 s. 310), **mıhları**, çivileri. (MT, C1 1156, 1158, 1161, 1162 s. 172), **mıh**, **çivi** (mıh) . (MT, C1 1159, 1161, 1167 s. 172), **yesil**, (MT, C1 1950 s. 290), **yılan**, (MT, C2 3294, 3301 s. 490).

14.yy. Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l Feradis'te **I** (ı~i) alternansına örnek olabilecek şu kelimeler tespit edilmiştir:

bişur- “pişirmek” (NF, 25-8, s.61); **biçkü** “bıçkı” (NF, 11-6, s.61); **bişür**- “pişirmek” (NF, 141-7, s.71); **man**- “inanmak” (NF, 35-11, s.177); **ııtmak** “ateş (hastalık) ” (NF, 167-2, s.178); **ıısig** “sıcak” (NF, 316-2, s.187); **kanı** “hani” (NF, 73-1, s.199); **tangrı** “tanrı” (NF, T.8-6, 23-2, 39-4, 43-15);

tingla- “dinlemek” (NF, 420-14); **til** “dil, lisan” (NF, t.272-13, 273-8); **tişi** “dişi, kadın” (NF, t.187-17, 234-9, 293-17); **yangı** “yeni” (NF, 47-17).

Eserde yer alan “tangrı, til (dil) , tişi (dişi) sözcüklerinin kullanımında da kuralın oturmuş olduğu görülmektedir.

15. yy. ’da Muhammed Bin Hamza tarafından kaleme alınmış Kur’an Tercümesi’nde ise şu kelimeler tespit edilmiştir:

bıçak, (KT, 112a-10, 12/31); **biç-** (KT, 113-b-1, 12/47); **ılan** “yılan” (KT, 185-a-9, 28/31); **inan-**“iman etmek, inanmak” (KT, 271-b-6, 69/33); **isin-** “ısınmak” (KT, 185a-7, 28/29); **issi** “sıcak, kaynar” (KT, 254a-11, 55/44); **kanı** “hani, nerede” (KT, 229a-4, 41/47); **kankı** “hangi” (KT, 36a-2, 4/11); **üyi-** “uyumak, uyumak” (KT, 193a-5, 30/23); **yaşıl** “yeşil” (KT, 211b-4, 36/80).

I (ı~i) alternans kullanımının Türkiye Türkçesindeki durumuna bakıldığında ise Derleme ve Tarama Sözlüklerinde yer alan şu sözcükler tespit edilmiştir:

iba [iba] TDK DS. - VII s 2454, **iba** [ıba, ıbalı, ibe] Çiğ, nem. TDK DS. - VII s 2500; **ibalanmak** Nemlenmek TDK DS. - VII s 2454, **ibinmek** Islanmak. TDK DS. - VII s 2502, **iğim** 1. Dert, hastalık, ağrı, sızı. 2. Felâket. TDK DS. - VII s 2456 **iğimik** [ıkınih, ıkıntı] 1. İshal hastalığı, dizanteri 2. Peklik, kabızlık. TDK DS. - VII s 2456 **iğirmek (I)** “Basur, dizanteri, kanlı ve sancılı iç sürgünü. TDK DS. - VII s 2510, **ıkcık (I)** [Bkz. ikircik -2] TDK DS. - VII s 2462, ikircik 1. Kararsızlık. 2. İşkil 3. İki anlama da gelen söz. TDK DS. - VII s 2516, **ıl (I)** Çok uzaktan görünebilen dağ. TDK DS. - VII s 2464, **il (III)** 1.Yabancı yer. 2.Vatan TDK DS. - VII s 2517, **ıl (II)** [Bkz. il (I)] TDK DS. - VII s 2464, **il (I)** [ıl (II)] Yabancı; **ılbız** Zayıf, hastalıklı. TDK DS. - VII s 2464; **ılbiz (II)** Zayıf, cılız hastalıklı. TDK DS. - VII s 2518; **ilemek (I)** Meyve olgunlaşmadan dökülmek. TDK DS. - VII s 2466, **iğli (II)** Olgunlaşmadan yere düşen ham meyve; **ilerlek** İleri TDK DS. - VII s 2466, **ilerlek** İlerlemiş, ileri çıkmış. TDK DS. - VII s 2520;

ilgar (I) 1. Çok abuk, hızlı. TDK DS. - VII s 2466, **ilgar** 1. [ilgar (I)] TDK DS. - VII s 2520; **ılgı (III)**, Dügme. TDK DS. - VII s 2467, **ilgik** Dügme iliği TDK DS. - VII s 2520; **ılgı (I)** [ilhi]1. At, eşek ya da keçi sürüsü. TDK DS. - VII s 2467, **ilhi** [ılgı (I) -1] TDK DS. - VII s 2522; **ılgın (I)** Dere ve ay kıyılarında biten, sepet örmeye yarayan bir eşit söğüt ağacı TDK DS. - VII s 2468, **ilgin** [ılgın (I)] TDK DS. - VII s 2522; **ılı (I)** [ılıh, ili (I) -1] Ilık. TDK DS. - VII s 2470, **ili (I)** 1.[Bkz. ılı (I)] 2. Sıcak pekmez. TDK DS. - VII s 2522; **ılı** Zayıf, kansız. TDK DS. - VII s 2472, **ilek (II)** Zayıf, cansız. TDK DS. - VII s 2519; **ılıcak (I)** 1. Ilıka. TDK DS. - VII s 2470, **ilice** Ilıca, kaplıca. TDK DS. - VII s 252 TDK DS. - VII s 2523; **ılık (III)** İplik bükmeye yarayan bir araç. TDK DS. - VII s 2471, **ilig (I)** İplik bükmeye yarayan araç. TDK DS. - VII s 2523; **ımbal**, 1.[Bkz. imbal (I) -1] 2.[Bkz. imbal (I) -2] 3. Yay. TDK DS. - VII s 2473 **ımbal (I)** 1. Üvendirenin ucuna çakılan küçük ivi. 2. Öküz ve eşekleri dürtmeye yarayan ucu çivili ya da sivriltilmiş değnek, üvendire. 3. Çocukların yayla attıkları ok. TDK DS. - VII s 2534; **ımrek**, Özenen, imrenen (kimse) . TDK DS. - VII s 2476, **ımresimek** İmrenmek TDK DS. - VII s 2537; **ıncılı**, Bacağın dizden aşağı kısmı TDK DS. - VII s 2477, **incik kemiği** Dirsek kemiği. TDK DS. - VII s 2539; **ıncı**, [Bkz. incik (III)] TDK DS. - VII s 2477, **incik (III)** şimdi. TDK DS. - VII s 2538; **ınez** Hastalıktan ok zayıflamış (kimse) . TDK DS. - VII s 2477, **inez (I)** 1. Hastalıktan yeni kurtulmuş, tam iyileşememiş (kimse) . TDK DS. - VII s 2541; **ıplik**, Tavuk ibiği. TDK DS. - VII s 2480, **ıplik** İbik TDK DS. - VII s 2545; ırgalamak Sarsmak, sallamak. TDK DS. - VII s 2483; **ığralamak** [Bkz. ırgalamak]. TDK DS. - VII s 2512; **ırme**, Dar ve alılık yollar. TDK DS. - VII s 2488, **ırme** Bahçe aralarındaki geniş yol. TDK DS. - VII s 2553; **ısı** Acı, yakıcı TDK DS. - VII s 2489, **issi (I)** Yakıcı ve bunaltıcı sıcak, ısı. TDK DS. - VII s 2559; **ıscak (II)** [ıscaklık] Hamam. TDK DS. - VII s 2489, **ısdı (I)** Sıcak, kaynar. TDK DS. - VII s 2554; **ısız**, (**ısüz**, **ıssüz**, **ısız**, **ısuz**) Hali, تنها, boş, sahipsiz,

ISSIZ. TDK TS. - III s 2101; **ışlı** bk. isli TDK TS. - III s 1976, **ısot** [ısotu, ıssiot, ıssot] 1. Biber. 2. Havuç. TDK DS. - VII s 2493, **ısot** 1. Biber. 2. Yeşil biber. 3. Dolmalık yeşil biber. 4. Kırmızı biber. 5. Havuç. TDK DS. - VII s 2557; **ısrın** Teknelerdeki hamuru kazımaya yarayan ağaç. TDK DS. - VII s 2490, **iysırın**, [Bkz. ısrın -1] TDK DS. - VII s 2575.

Oğuz grubu içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesi Sözlükleri ile Sevortyan'ın Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov adlı eserine baktığımızda I (ı~i) alternansına şu kelimeler örnek verilebilir:

ı: z 1. İz, eser, emare 2. Basınç, tazyik 3. Çizgi, sınır 4. Yol, rah 5. Gidiş, davramış, hareket (Sev. ESTY 646).

ılı Ilık (GTS 119),

ınam Biriniñ ak yürekliligine, dogruçılıgına, ihlaslıgına ya-da bir zadıñ dogrulıgına, nädogrulıgına bolan inanç, ıgtıbar, kepillik, garaýış. (TDS 784),

ınan- İnanmak, güvenmek. (Sev. ESTY 655),

ısgın, Güyç, kuwwat, gurbat, mejal. (TDS 787),

ıış, “kurum” is (Sev. ESTY 673),

ız 1. Adam ya da hayvan ayagının ve ş.m. yerde galdıran suratu, şekili. 2. Bir zadıñ tesiri netijesinde galan bellik, nişan, çalık. 3. Göç. m. Bir zatdan galan tesir, duygu. 4. Soñ, soñra, keyin. 5. Öñüñ tersi, arka tarap, gelen yeri. 6. Göç. m. Öy içeri, maşgala, nesil TDS 779

ılığ 1. Azacığ isim, ne soyuğ, ne isti. 2. Tamam bişmemiş. 3. Heraretli oğşayıcı. Az. DİL II 312

ınanmaa İnanmak (GTS 122)

ısrıga Boğazda, gulağ ardında sepgili deri hesteliyi. Az. DİL II 331

ıssi (II) [istidam] Hamam. TDK DS - VII 2559

iřıĝ 1. İřiĝlendirerek, onu gözle görülecek hala salan řüa énerjisi; nur, ziya 2. Günün her hansı bir vaĝtı için seciyyevi olan aydınlıĝ 3. Lampa, fener, řam ve s. iřıĝ menvbeyi menasında Az. DİL II s. 348

iz İz (GTS 123)

Günümüzde Azerbaycan Türkçesinde yer alan ılıĝ, inanc, isti, iřıĝ, iz kelimelerinin Gagavuz Türkçesinde ılı, inanç, ısı, ışık, iz ve Türkmen Türkçesinde yılı, ıssı, ışık, inanç, iz şeklinde kullanılıyor olmasının yanında Türkiye Türkçesinde biç- eyleminden türemiş biçĝi ve bıçak kelimelerinin varlıĝı, ısı kelimesinden türemiş isilik kelimesinin varlıĝı **I** (ı~i) alternansını izah eden örneklerdir.

Görüldüĝü gibi Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki eserlerde de örneklerini verdiĝimiz bir alternans kullanım mevcuttur. Kelime ailesi oluşturan asli vokal **I** olarak görülmekte, “ı ve i” sesleri de bu asli vokalin gelişme sürecini göstermektedir. Bu ses arkaik **I** sesidir. “ı~i” ayrışması öncesinde ne tam ön damak ne de tam art damak sesi olarak üyelenen bu sesin nöbetleşe kullanıldığını ortaya koymaya çalıştık. Gelişme ve ayrışma süreçleri devam eden bu seslerden ön damak ince ses olan **i** sesinin ağırlıklı olarak kullanıldığı ve bir kelime ailesi oluşturmaya başladığı (iç, il, iĝ-, it-, mesafe ana kavramı) bilinmektedir.

“ı” sesinin uzun vokal örneklerinde çok az olmakla birlikte, genellikle a ve i’li şekillerden gelmesi ve bu sesin tam olarak bir kelime ailesi oluşturmaması da dikkate deĝer bir husustur. Ayrıca “i” sesiyle alternans kullanımı da bu sesin gelişmekte olan bir ses olduğunu göstermektedir. Bütün bu örnekler **I** (ı~i) alternans kullanımının ET döneminden beri var olduğunu göstermekle birlikte hangisinin daha eski olduğunu kestiremediĝimiz, Arkaik Türkçe döneminde var olan ne ön damaksıl ne art damaksıl bir **I** sesinin varlığını kanıtlamaktadır.

Kısaltmalar

AH	: Atebetü'l Hakayık
Az. DİL	: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti
BKG	: Bilge Kağan Güney
DLT	: Divan-ı Lügati't Türk
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
ESTY	: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov
GTS	: Gagauz Türkçesi Sözlüğü
KB	: Kutadgu Bilig
KT	: XV. yy Kur'an Tercümesi
KTD	: Kül Tigin Doğu
KTG	: Kül Tigin Güney
KTGB	: Kül Tigin Güneybatı
KTGD	: Kül Tigin Güneydoğu
ME	: Muharrem Ergin
MT	: Mantku't Tayr
NF	: Nehcü'l Feradis
OA	: Orhun Abideleri
Ort.	: Orta Türkçe
OY	: Orhon Yazıtları
Sev.	: E. V. Sevortyan
TDK DS	: Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü
TDK TS	: Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü
TDS	: Türkmen Dilinin Sözlüğü
TG	: Tonyukuk Güney
TK	: Tonyukuk Kuzey
TT	: Talat Tekin

Kaynakça

- Atalay Besim, Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi (I, II, III, IV. Ciltler), TDK Yay., Ankara, 1985.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, (I, II, III, IV), SSR İlimler Akademiyası, Bakü, 1980.
- Büyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Basım, Ankara: 2005.
- Derleme Sözlüğü I-V-VII-IX-XI. Ciltler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara: 1993.
- Doğan İsmail, Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ordu, 2010.
- Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l Hakayık, (Haz: Reşid Rahmeti Arat), TDK Yay., Ankara, 2006.
- Emre Ahmet Cevat, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (Fonetik), İstanbul, 1949.
- Ergin Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1996.
- Gagauz Türkçesinin Sözlüğü (Çev.: İsmail Kaynak-A. Mecit Doğru), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Hacıeminoğlu Necmettin, Yapı ve Mana Bakımından Türk Dilinde Kelime Aileleri, Ankara, 1989, s. 24.
- Hacıeminoğlu Necmettin, Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri, Cilt: XXVIII (Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan), S. 1-2 (1990), s. 179-196
- Karaağaç Günay, Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul, 2010.
- Karademir, Serap, Güneybatı (Oğuz) Grubu Lehçelerinde Vokal Köklü Kelimelerin Sınıflandırılması, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TDE Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2012 Ordu (Basılmamış YL Tezi)

- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (I, II), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Korkmaz Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2003.
- Mahmud Bin Ali, Nehcü'l-Feradis, (Haz.: Dr. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara, 1998.
- Muhammed Bin Hamza, XV. YY Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi (I, II), (Haz: Dr. Ahmet Topaloğlu), Meb Basımevi, İstanbul, 1976.
- Sevortyan E.V., Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Akademiya Nauk SSSR Institut Yazıkoznaniya, Moskva, 1974.
- Tarama Sözlüğü I-III-V-VI. Ciltler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara: 1988.
- Tekin Talat, Orhon Yazıtları, TDK Yay. Ankara, 1988.
- Tuna Osman Nedim, Bazı İmla Gelenekleri Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları'nda Birkaç Açıklama, TDAY Belleten, 1957.
- Tuna Osman Nedim, Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller, TDAY Belleten, 1960.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitüsü, Aşgabat: 1962.
- Yavuz Kemal, Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı (Gülşen-nâme), Kırşehir Valiliği, Ankara, 2007.
- Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig Cilt: II, (Çev.: Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1974.